

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

До захисту допущено
« ____ » _____ 2021 р.

Завідувач кафедри
ОДПМ і РТМ

_____ І.С. Підгурний

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ШКОЛЯРІВ
ДО ПРИРОДИ І МИСТЕЦТВА РІДНОГО КРАЮ»**

Виконала:
студентка 4 курсу, групи ОМхms1-B19z
спеціальності 014 Середня освіта.
Образотворче мистецтво
освітня програма: Середня освіта
(Образотворче мистецтво)
Івановська Тетяна Ігорівна

Керівник:
І. А. Гуцул, кандидат
мистецтвознавства, доцент

Рецензент:
К. І. Демчик, кандидат педагогічних
наук, старший викладач

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ В ШКОЛЯРІВ	
ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ДО МИСТЕЦТВА РІДНОГО КРАЮ	
1.1. Методологія дослідження пізнавального інтересу	7
1.2. Основи розвитку в школярів пізнавального інтересу	20
РОЗДІЛ ІІ	
МИСТЕЦТВО РІДНОГО КРАЮ НА УРОКАХ ОБРАЗОТВОРЧОГО	
МИСТЕЦТВА В ШКОЛІ	
2.1. Подільський край у творах мистецтва.....	35
2.2. Митці подільського краю.....	41
РОЗДІЛ ІІІ	
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ	
ЗАЦІКАВЛЕНОСТІ РІДНИМ КРАЄМ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА	
3.1. Методичні розробки уроків образотворчого мистецтва	53
3.2. Постановка та аналіз результатів експерименту	59
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні в Україні зростає етнічна свідомість народу, посилюється його інтерес до вітчизняної історії та культури, до усвідомлення необхідності збереження традиційного народного мистецтва, як генофонду його духовності, втрата якого загрожує існуванню самого народу.

Необхідність формування творчої особистості, що поєднує в собі обширні знання й непохитний моральний фундамент, стає необхідною умовою оздоровлення соціуму й першорядно важливою рисою сучасного освітнього процесу. Тому що навчання й виховання – передача знань про світ і становлення відносин до цього світу – дві найголовніші підстави творення особистості в цілісному педагогічному процесі.

Особливе місце у реалізації ідеї інтеграції навчального й виховного елементів шкільної діяльності, відводиться феномену пізнавального інтересу. Важливість його обумовлена інваріативним характером даної якості для інтеграції педагогічних зусиль по формуванню цілісної особистості. Тому, як ніколи сучасно, у програмі дій учителювання звучить проблема формування в учнів пізнавального інтересу.

Розробка проблеми пізнавального інтересу в педагогічній науці завжди залишається одним з найважливіших напрямків наукових пошуків сучасної теорії й практики виховання. Тому вміння формувати й розвивати багатогранні інтереси дітей є перспективною умовою плідного творення цілісного освітнього процесу [9, с. 15].

Поряд із міцними знаннями школа покликана формувати пізнавальні інтереси особистості, вона повинна бути місцем, де виховується любов до знань, прищеплюється велика духовна сила книги. Завдання виховання пізнавальних запитів, перетворення знань в інструмент становлення особистісних якостей проходять стрижневою ідеєю в освітніх концепціях [12, с. 11].

Образотворче й декоративно-прикладне мистецтво може служити ефективним засобом виховання й навчання дітей у загальноосвітній школі, якщо воно тісно пов'язане з образами рідної природи, з відбиттям життєвого укладу народу, з його культурою й мистецтвом. Декоративно-прикладне мистецтво рідного краю, у якому відбивається навколишня природа, життя, побут, національна культура, є багатим джерелом для формування різних сторін особистості школяра і керівництва його художньо-естетичним вихованням. Культура і мистецтво рідного краю є нерозривною складовою світової культури [12, с. 13]. На наш погляд, ефективність залучення дітей до творчої діяльності у галузі образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва буде високою, якщо сформувати пізнавальний інтерес учнів до природи і мистецтва рідного краю.

Аналіз педагогічної, психологічної, методичної літератури показує, що проблема навчання образотворчого мистецтва різних народів розроблена й освітлена з достатньою повнотою, однак питання, що зачіпають проблему розвитку пізнавального інтересу до мистецтва рідного краю в процесі навчання школярів, дотепер не мають достатніх науково-методичних розробок. Якщо в деяких школах і даються заняття по декоративно-прикладному мистецтву, то це відбувається стихійно, випадково, або з необхідності, наприклад, до майбутнього ювілею або на виставку малюнків про рідний край, з метою звіту.

У результаті відсутності й слабкої розвиненості пізнавального інтересу школярів до мистецтва рідного краю значною мірою страждає якість художньої освіти й естетичного виховання молоді, її загальної культури. У цьому полягає актуальність досліджуваної нами проблеми. Отже, робота з розвитку пізнавального інтересу до мистецтва Поділля в процесі навчання школярів вимагає свого обґрунтування й розкриття в спеціальному дослідженні теоретичних, методичних і практичних питань.

Виходячи зі сказаного, варто констатувати наявне протиріччя між необхідністю формування пізнавального інтересу як стійкої особистісної

характеристики учнів з одного боку, і відсутністю обґрунтованої технології здійснення зазначеної педагогічної проблеми для шкільної практики – з іншого.

Таким чином, актуальність вище викладеної проблеми, недостатня наукова розробленість даного питання й відсутність обґрунтованої технології реалізації ідеї, якої потребує вчитель початкової школи, спонукали нас сформулювати наступну тему дослідження: **«ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ШКОЛЯРІВ ДО ПРИРОДИ І МИСТЕЦТВА РІДНОГО КРАЮ»**.

Об'єкт дослідження – розвиток пізнавального інтересу школярів у процесі вивчення мистецтва рідного краю.

Предмет дослідження – засоби, методичні прийоми й умови процесу формування пізнавального інтересу школярів до природи і мистецтва рідного краю на уроках образотворчого мистецтва в школі.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що:

- 1) пізнавальний інтерес школярів і підлітків має свої особливості, врахування яких необхідне для цілеспрямованого формування творчої активності дитини. При цьому ми виходили з наступних припущень: розвиток пізнавального інтересу залежить від форм і змісту навчальної діяльності, він не відбувається спонтанно, а здійснюється тільки в процесі цілеспрямованого навчання;
- 2) впровадження в навчальний процес школи українського народного мистецтва, розвиток пізнавального інтересу, зокрема, до мистецтва рідного краю, веде до більш глибокого вивчення учнями культури свого народу, її активного засвоєння, виховує потребу у творчості, в активному перетворенні навколишньої дійсності.

Метою роботи є розробка системи творчих завдань, що формують пізнавальний інтерес учнів до природи і мистецтва рідного краю на уроках образотворчого мистецтва в школі.

Завдання дослідження:

- 1) Вивчити й дати науковий аналіз наявної джерелознавчої бази й психолого-педагогічної літератури з проблеми формування пізнавального інтересу.
- 2) Виявити основні методи формування інтересу й мотивації до навчання школярів.
- 3) Розкрити характеристику пізнавального інтересу до образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва в процесі навчання школярів мистецтва рідного краю;
- 4) Визначити навчально-методичні можливості художньої діяльності, визначити зміст, форми й методи розвитку пізнавального інтересу дітей, що вчаться, до природи і мистецтва рідного краю.
- 5) Теоретично обґрунтувати й практично розробити уроки образотворчого мистецтва в школі по розвитку пізнавального інтересу до мистецтва рідного краю.

Методи досліджень:

- 1) вивчення інформаційних джерел в бібліотеках;
- 2) підбір та аналіз літературних джерел;
- 3) теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, висновок.
- 4) педагогічний (експеримент);
- 5) статистичний (кількісний та якісний аналіз даного експерименту).

Матеріали бакалаврської роботи можуть бути використанні вчителями образотворчого мистецтва, а також вихователями у регіональних дитячих садках.

Дослідження проводилося протягом 2019-2020 років на базі 6-Б і 6-В класу Кам'янець-Подільської загальноосвітньої школи № 16.

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (114 позицій), додатків у кількості 14 творів подільських митців. Повний обсяг сторінок – 83.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Проблема формування пізнавального інтересу школярів – складна і багатогранна. Вона міцно пов'язана з більш широкою проблемою – проблемою розвитку особистості учня. Її розв'язання сприяє формуванню громадської, суспільної спрямованості школярів. При цьому поєднуються інтереси індивіда і колективу. З одного боку, індивід співставляє свої прагнення з інтересами суспільства, з другого боку – суспільство враховує особисті прагнення індивіда.

2. Пізнавальні інтереси учнів розрізняють за характером їх пізнавальної діяльності, за стійкістю і за локалізацією інтересів. Рівень розвитку інтересів може змінюватись під впливом цілеспрямованої роботи з учнями.

3. Здійснюючи практично формування пізнавальних інтересів школярів, вчителю образотворчого мистецтва необхідно більше значення приділяти відбору змісту навчального матеріалу, а саме: ознайомити учнів з біографіями художників-подолян; показати учням історію народження і розвитку творчої ідеї, труднощів на шляху творчих відкриттів; розкривати практичне значення, можливості застосування одержаних у школі знань у повсякденному житті, у трудовій діяльності.

4. Організуючи заняття з образотворчого мистецтва, потрібно зробити різноманітною самостійну пізнавальну діяльність учнів: поступово ускладнювати задачі, щоб учні оволодівали все більш сучасними пізнавальними вміннями; диференціювати ці задачі у відповідності з можливостями учнів; ставити перед учнями задачі, які потребують уваги, спостережливості, любові до природи, дослідницького підходу, застосування знань у повсякденному житті; розвивати і підтримувати в самостійній роботі творче начало, що потребує активного спостереження, уваги, самотійного мислення, удосконалення досвіду; створити умови для формування

естетичного смаку в учнів; розвинути уміння образно сприймати навколишнє життя й відгукуватися на його красу; розвивати художньо-творчу активність особистості; розвивати інтерес і любов до рідного краю, виховання любові до рідної природи й дбайливе відношення до неї; сприяти формуванню уявлень про необхідність гармонічних відносин людини й природи, виховання любові до малої Батьківщини, збереженню її багатств; закріпити й розширити знання учнів про визначні місця рідного краю; закріпити вміння й навички вести спостереження в природі, самостійно пояснити явища живої й неживої природи; підтримання балансу зримого образу й інтелектуальних знань, які збагачують візуальне сприйняття учнів;

5. Теоретичні відомості виконують одну з основних функцій у стимулюванні пізнавального інтересу підлітків, тому в школі необхідно систематично проводити роботу по виявленню пізнавальних інтересів і нахилів в учнів. До цієї роботи можна залучити шкільного психолога, класного керівника, вчителя образотворчого мистецтва, вчителів-предметників, батьків учнів.

6. З метою формування пізнавальних інтересів учнів доцільно використовувати у навчальному процесі систему інноваційних технологій, інтегрованих уроків галузі «Мистецтво», що включають як стимулювання при допомозі змісту навчального матеріалу, так і через організацію пізнавальної діяльності учнів.

Таким чином, результати дослідження дають підстави вважати, що вихідна методологія є правильною, визначені завдання реалізовані, доведено, що ефективність залучення до образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва буде високою, якщо сформувати пізнавальний інтерес учнів до мистецтва рідного краю.

Дослідження не вичерпує усіх аспектів цієї складної проблеми та зумовлює необхідність її подальшої розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев М.Н. Актуальные проблемы психологии творчества. Москва, 1981. 161 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. 1-2 тт. Педагогика. Москва, 1980. 340 с.
3. Анциферова Л.И. Актуальные проблемы психодиагностики. Москва, 1968. 157 с.
4. Аристова Л. М. Теория реверсивности и человеческая активность. Москва, 1986. 162 с.
5. Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України ХІХ – напочатку ХХ століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995. 193 с.
6. Цифрові носії: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>; <http://www.naoma.edu.ua>.
7. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 176 с.
8. Белінський В.Г. Вибрані філософські твори. – 2 т. Київ, 1948. 450 с.
9. Битянова М. «Фантом мотивації» // Шкільний психолог. № 45, 1999.
10. Бім-Бад Б.М. Путь к спасению: педагогическая антропология Иммануила Канта. Київ, 1948. 450 с.
11. Благонадежина Л.С. Эмоциональное развитие младших школьников в творческой деятельности. Москва, 1998.
12. Божович Л.И. О культурно-исторической концепции Л. С. Выготского и ее значении для современных исследований психологии личности Бондаревский В.Б. Беседы о самовоспитании. Москва : Просвещение, 1976.
13. Будзей Олег. Подільський фотограф № 1: Ювілеї // Подолянин. 2008. 12 вересня. С. 9.
14. Битянова М. Мотивація й профанація // Шкільний психолог. № 2, 2000.

15. Буцаєв П.І. Измерение интеллекта и специальных способностей детей. Москва, 1977. 171 с.
16. Величковский Б.М. Москва : Педагогіка, 1986.
17. Веракса З.В. Диалектическое мышление и творчество. Москва, 1981.
18. Виготський Л.С., Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва, 1999.
19. Врона І. І. М. Г. Дерегус. Київ, 1958.
20. Гальперін П.Я., Ельконін Д.Б. Обрані психологічні праці. Москва, 1989.
21. Голант Е.Я. Психологические проблемы семьи. Москва, 1961. 186 с.
22. Гордон Л.А. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внеабочего времени. По материалам изучения бюджетов времени в крупных городах Европейской части СССР. Москва : Наука, 1972.
23. Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський в медальєрній пластиці XVII-XVIII ст. // Музей і Поділля: Тези доповідей наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 1990. 58 с.
24. Денер Ф. Факторы межполушарной асимметрии в творческом процессе (опыт количественного анализа). Москва, 1988. 150 с.
25. Дісі Е. Использование принципа наглядности в процессе обучения. Москва, 1966.
26. Джеймс У. Беседы с учителями о психологии. Москва, 1962.
27. Добрынин Н. Ф. Человек эмоциональный. Москва, 1966.
28. Добролюбов Н. А. О значении авторитета в воспитании. Москва, 1981.
29. Додонов В.І. Структура и динамика мотивов деятельности. Москва, 1968. 170 с.
30. Дусавицкий А.К. Зависимость между интересом и тревожностью в учебной деятельности младших школьников. Москва, 1953. 174 с.
31. Заброцький М. М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2000. – 100 с.
32. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: Історичні нариси. Випуск 1. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 52-56.

33. Загвязинский В. И. : Что мы хотим исследовать в ребенке (или о взрослом «эгоцентризме»). Москва, 1967.
34. Занков Л.В. Сочетание слова учителя и средств наглядности в обучении. Москва, 1989.
35. Заозьоров М. Соціальна психологія. 2004. № 5 (7).
36. Здравомислов А. Социология конфликта. Москва, 1996.
37. Зінченко П.І. Проблемы психологии развития. Київ, 1971.
38. Ельконін Д.Б. Обрані психологічні праці. Москва, 1989.
39. Енгельс Ф. Собрание сочинений. – Изд. 2, тома 1-39 (из 50-ти): Изд. политической литературы. Москва, 1955-1981.
40. Иванов В.Г. Искусство быть человеком. Москва, 1968.
41. Ільїн Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения. Київ : Вища школа, 1998. – 292 с.
42. Ільїн Е. П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2000. 512 с.
43. Кальней В.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования. Москва, 1968.
44. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. Львів, 2003.
45. Каптерев П.Ф. История русской педагогики. Москва, 1963.
46. Кант І. Критика чистого розуму. Львів, 2000.
47. Кирилова Г. Д. Вопросы развития педагогического коллектива. Москва, 1960.
48. Киричук О. Психологические предпосылки эффективности совместной учебной работы младших школьников. Москва, 1973.
49. Кислюк О. Співвідношення понять «мотив», «стимул», «потреба» та інтерес до навчання // Соціальна психологія. 2004. № 5 (7).
50. Ковальов А.Г. Психология познания людьми друг друга. Москва, 1968.
51. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. К.: КНЕУ, 1999. 244 с.
52. Конфуций и его школа. Москва, 1996. 121 с.
53. Климов Е. А. Популярная психология для родителей. Москва, 1968.

54. Крутецкий В.А Проблемы психологии общения. Москва, 1993.
55. Кулюткін Ю.Н. Личностные факторы развития познавательной активности учащихся в процессе обучения. Москва, 1955.
56. Лашко В. І. Рукопис.
57. Лемберг Р.Г. Проблема соотношения возрастного и индивидуального в способностях школьника. Москва, 1960.
58. Ленин В. И. Задачи союзов молодёжи. Москва, 1980.
59. Леонтьев А. Н. О проблеме способностей (К замечаниям Б. М. Теплова по поводу рецензии на главу для учебника). Москва, 1969.
60. Липник В.Н. Предметно-диалогическая рефлексия на уроках труда как фактор нравственно-мотивационного развития личности школьника. Москва, 1997.
61. Лозниця В. С. Основи психології та педагогіки: Навч. Посібник. Київ : КНЕУ, 2001. 288 с.
62. Лонкі Є. Диагностика умственного развития учащихся на основе качественного анализа теста. Москва, 1968. 149 с.
63. Максимова В. Н. Оценочная деятельность учителя и формирование самооценки школьника. Москва, 1988.
64. Максимов Л.К. Про деякі питання дослідження мотивації навчання молодшого школяра // Мотивація навчання. Волгоград, 1976. 180 с.
65. Маркова А.Н. Доступность учебного материала как один из факторов снижения перегрузки школьников. Москва, 1968.
66. Маркова А. Н. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Москва : Просвещение, 1983. 96 с.
67. Матюхина М.В., Саблина Т.А. Деякі аспекти розвитку мотивації досягнення в молодшому шкільному віці // Психолого-педагогічні питання навчання й виховання дошкільників і молодших школярів / ВГПУ. Волгоград, 1992. 122 с.
68. Матюхина М. В., Т. Ф. Иванова Мотивація досягнення й наполегливість молодших школярів // <http://psychology.net.ru>

69. Мефодій РЯБИЙ Дещо про Вячеслава Розвадовського // Народна творчість та етнографія, 1972. №4.
70. Милерян Е.А. Исследование взаимосвязей в развитии познавательных способностей и динамических черт характера. Москва, 1968.
71. Мистецтво України: Енциклопедичний довідник. Київ, 1997. 347 с.
72. Мид М. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности. Москва, 1972. 129 с.
73. Морозова Н. Г. Воспитание познавательных интересов у детей в семье. Москва, АПН. 1961.
74. Мудрик А. В. Социальная педагогика. – Учебник. 5-е изд. доп. Москва, 1968.
75. Мясищев В. Н. Психология отношений. Москва, 1990.
76. Нестеров В. Эмоционально-образное познание в развитии человека. Москва, 1965.
77. Обухова Л. Ф. Дитяча психологія: теорія, факти, проблеми. Москва : Тривола, 1995.
78. Ожегов С.І. Словарь русского языка. Москва : Русский язык, 1986. 798 с.
79. Осетрова Г. Іноземні художники на Поділлі // Радянське Поділля. 1983. 16 листоп. С.4.
80. Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К.: Либідь, 1996. 632 с.
81. Петровський А.В. Методологические проблемы исследования психологии коллектива. Москва, 1955.
82. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
83. Работинський М. Його медалі відомі в Парижі: До 145-річчя з дня народження Антона Федоровича Васютинського // Кам'янець-Подільський вісник. 2003. 24 січня. С. 9.
84. Рибо Т. Причинный и целевой подходы в развитии теорий личности. Москва, 1980.

85. Резникова П.И. Особенности самооценки старших школьников при овладении способами учебной работы. Москва, 1995.
86. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики). Москва, 1955.
87. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999. 720 с.
88. Русова С.Ф. Дошкільне виховання. К.: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
- 89.Роменець В. Епоха Просвітництва : навч.посібник для вузів. К. : Либідь, 2006. 1000 с.
90. Сабліна Т.А. Мотивація досягнення в молодшому шкільному віці: Автореф. дис. : канд.психол.наук. – Ростов н/Д, 1993.
91. Савина Ф. К. Диагностика познавательного интереса в структуре мотивов учения ... Москва : Политиздат, 1987. 467 с.
- 92.Симановский А.Е. Индивидуальный стиль и проблема личностного подхода к способностям Москва : Политиздат, 1956. 467 с.
- 93.Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець-Подільський, 1994. С. 60.
94. Сухомлинский В. А. Воспитание без наказаний. Москва : Политиздат, 1989. 340 с.
95. Тализіна Н.Ф. Педагогічна психологія. Москва, 1993.
96. Тихомиров О.К. Психологические исследования творческой деятельности. Москва, 1998
97. Тугаринов В.Н. Новые исследования психологии творчества. Москва, 1995.
98. Туренская Е.С. Опыт построения методики исследования интеллектуальной активности в изобразительной деятельности. Москва, 1998.
99. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении. Москва-Ленинград, 1926.
100. Урсун-Яворська Н. О. Кам'янецька ведуга // Пам'ятки України. 2000. № 3-4.
101. Янцов А.И. Психолого-педагогические проблемы личности. Москва, 1998.
102. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні. Москва, 1998.
103. Шевченко Т.Г. Прогулка с удовольствием и не без морали. Москва, 1989.

104. Фокіна С.Л. О контакте родителей с детьми. Москва, 1998
105. Фрейд З. Я и Оно. Москва, 2008.
106. Халл К. Принципы поведения. Москва, 1978.
107. Хебб Д. Выбор мотивов деятельности: теоретические аспекты проблемы и экспериментальное изучение. Москва, 1970.
108. Хекхаузен Х. Мотивація й діяльність. Т.1,2. Пер. з нім. / Під ред. Морозова. Москва, 1998.
109. Юнг К. Психология и воспитание. Москва, 2008.
110. Чирков В. Психолого-педагогический анализ обращений взрослого к ребенку. Москва, 1990.
111. Щепанський Степан. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'янця // Кам'янець-Подільський вісник. 1997. 12 квітня.
112. Щукина Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике. Москва, 1988.
113. Щукина Г. И. Психологические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. Москва : Педагогика, 1988. 208 с.
114. Яковлева Н. Психологічна допомога дошкільникам. Книга для батьків і вихователів. Москва, 1963.